

ГОЛОД

1932-1933 років
в Україні:
причини та наслідки

Київ Наукова думка 2003

У книзі досліджується історія голодомору 1932—1933 рр. в Україні: розкриваються його витоки, аналізується механізм творення терору голодом, простежуються руйнівні наслідки голодного лихоліття для українського етносу та української культури. Подається огляд архівних джерел та історіографії (української, східно- й західноєвропейської), а також наукової, публіцистичної й художньої літератури та образотворчого мистецтва про голод 30-х років. Висвітлюється боротьба за повернення українцям і всьому світові правди про голодомор та оповідається про заходи з увічнення пам'яті жертв тогочасного лихоліття.

Видання містить унікальні фотодокументи 1929—1934 рр., а також сучасні малюнки та світлини.

Розраховано на науковців-гуманітаріїв, політиків, педагогів, митців, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться історією України.

Редакційна рада

В.А. СМОЛІЙ (голова редакційної ради)
І.М. ДЗЮБА, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В.М. ЛИТВИН, В.І. МАРОЧКО,
Дж. МЕЙС, Р.Я. ПИРИГ

Відповідальний редактор

В.М. ЛИТВИН

Авторський колектив

С.І. БІЛОКІНЬ, О.М. ВЕСЕЛОВА, Т.В. ВРОНСЬКА, О.І. ГАНЖА, В.В. ГОЛОВКО,
В.А. ГРИНЕВИЧ, Л.В. ГРИНЕВИЧ, Вас. М. ДАНИЛЕНКО, Вікт. М. ДАНИЛЕНКО,
І.М. ДЗЮБА, М.С. ДОРОШКО, Т.М. ЄВСЄЄВА, Г.Г. ЄФІМЕНКО, М.А. ЖУРБА,
О.Ф. ІВАНОВ, І.О. ІВАНЬКОВ, М.М. КУЗЬМЕНКО, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В.М. КРИВОНІС,
В.М. ЛИТВИН, Дж. МЕЙС, В.І. МАРОЧКО (керівник авторського колективу),
О.М. МОВЧАН, Т.С. ОСТАШКО, Р.Я. ПИРИГ, Н.В. ПЛАТОНОВА, В.І. ПРИСТАЙКО,
Ф. СИСИН, В.А. СМОЛІЙ, О.В. ЮРКОВА

*Для створення ілюстративного ряду використано матеріали
з Центрального державного кінофотофоноархіву України
ім. Г.С. Пшеничного та архіву Віденської архієпархії,
а також малюнки М. Іванченка й О. Канюка*

Г **0500000000 - 043**
2003

ISBN 966-00-0117-7

© Автори розділів, 2003
© Інститут історії України
НАН України, упорядкування, 2003
© Видавництво "Наукова думка",
оригінал-макет книги, 2003

жінки з немовлятами, дітьми, плачуть, прохають милостині”. За дорученням НК РСІ місцева влада довго розбиралася по суті справи і через три з половиною місяці дала відповідь, у якій і словом не йшлося про голод. Листа закрили таким резюме: “Дано пояснення. Справу вважати за вичерпану”⁸⁷. Деякі матеріали з історії голоду 1930-х рр. зберігаються й у фондах інших центральних республіканських наркоматів і відомств.

Щодо решти центральних державних архівів України, то їх профілізація, місцезнаходження, часові рамки документів обумовили наявність незначної кількості матеріалів з історії голоду 1932—1933 рр. в Україні.

3. У **Центральному державному кінофотофоноархіві України** (ЦДКФФА) переважають кіно- та фотодокументи про утвердження колгоспного ладу, добровільну хлібоздачу, відзначення урочистостей на селі, проведення мітингів тощо. Невеликий масив документів відбиває події розкуркулення селян, допит колгоспника, засудження за “контрреволюційну” діяльність, вмираючі люди, діти біля померлих батьків тощо⁸⁸.

4. У **Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України** (ЦДАМЛМ) зберігаються сторінки з романів, книг, статті відомих українських письменників, публіцистів М.Стельмаха, О.Воли (Міщенко), М.Мариновича, Л.Плюща, О.Петрової на тему голоду. Це рукописи, машинописи, верстки з авторськими чи редакційними правками⁸⁹.

5. **Фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові** (ЦДІАЛ) також містять епізодичні документи з історії голоду в Україні. Насамперед це стосується листування західноукраїнських діячів. Як приклад можна навести лист Д.Дорошенка до К.Студинського. Він ставить на карб львівському академіку стосунки з радянською владою, “яка видушила голодом 8 млн українських селян”⁹⁰.

Отже, в архівосховищах України зосереджено великий масив інформаційно насичених важливих документів з історії голоду 1932—1933 рр., які переважно містять автентичні, достовірні відомості про причини, перебіг та наслідки трагедії українського народу, головних організаторів та виконавців злочинної політики людомору. Певна частина архівних даних оприлюднена у збірниках документів, наукових публікаціях, публіцистичних працях. Проте евристичний потенціал вітчизняних архівів має ще чимало нового фактичного матеріалу для висвітлення цієї святої і невичерпної для українства теми.

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України) за кількістю фондів, які містять документальні джерела стосовно голодомору 1932—1933 рр., порівняно з іншими державними архівами України, має на перший погляд досить скромний вигляд. Лише в чотирьох його фондах зберігаються справи, що проливають світло на цю страшну трагедію українського народу. Проте змістовність і наукова цінність цих небагатьох фондів настільки велика, що без них неможливо всебічно й глибоко проаналізувати політику радянської держави, становлення та дію тогочасного репресивно-карального механізму на селі, й, нарешті, досить об'єктивно відтвори-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

ти реальний морально-психологічний стан українського селянства в цей трагічний період.

Специфіка відомства, до якого належить архів, зумовила нагромадження у ньому нормативних актів ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління) при РНК СРСР, ДПУ УСРР та кримінальних справ^{90а}, зокрема по канібалізму, який став страхітливим наслідком сталінської політики терору голодом.

Державний архів МВС України є правонаступником архіву Головного управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) УСРР. Одразу після створення в 1920 р. архіву в його складі був організований відділ обліку й інспекції, на який покладалися функції зберігання документів. Спочатку після трьох років зберігання, а пізніше через п'ять документи міліції передавалися до державних архівів. Після розформування у 1930 р. НКВС УСРР у складі ОДПУ була організована Головна інспекція міліції і кримінального розшуку, реорганізована в 1932 р. у ГУРСМ ОДПУ. Відтоді нормативні акти ОДПУ при РНК СРСР, ДПУ УСРР стають обов'язковими і визначальними для підпорядкованого їм відомства — Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ).

У 1935 р. в складі НКВС був створений Перший спецвідділ, якому підпорядковувався оперативний архів. Незважаючи на те, що цей архів не здійснював приймання та зберігання документів діловодства, процес передачі документів на державне зберігання був припинений. У системі НКВС почалася активна робота із збирання інформації про осіб певних категорій. Впродовж багатьох років документи, які утворювалися в процесі діяльності служб центрального апарату НКВС та підрозділів в областях, осідали в канцеляріях і до архіву не передавалися, що спричинило їхню втрату.

Розпорошеність місць зберігання архівних документів не дала змоги забезпечити організовану евакуацію їх в роки Другої світової війни. У вересні 1941 р. більшість архівних документів НКВС довоєнних років були знищені. Вдалося евакуювати незначну частину наказів та матеріали діловодства.

У 1952 р. розпочалася централізація архівних документів. При перших спецвідділах МВС, УМВС областей були створені загальні архіви. Діючі оперативні архіви залишилися окремими підрозділами. Загальний архів мав статус відомчого з правом тримання документів упродовж 25 років. Але на практиці ця вимога не виконувалася і в післявоєнні роки документи також не передавалися на державне зберігання.

В результаті реорганізації НКВС та розмежування функцій між УРСМ й Управлінням державної безпеки відбувся розподіл архівних документів між створеними установами. В системі МВС залишилися документи, що утворилися в процесі діяльності підрозділів міліції. Архів МВС як структурний підрозділ припинив своє існування. Лише в 1971 р. була оголошена типова структура інформаційних центрів при МВС, до складу яких входили архіви. У МВС УСРР також був створений архів.

У 1984 р. Постановою Ради Міністрів СРСР за № 1271 архівам системи МВС СРСР було надано право постійного зберігання документів Державного архівного фонду СРСР. Архіви були перейменовані у спецфонди.

Після прийняття у 1994 р. Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” МВС України позбавлялося права постійного зберігання документів Національного архівного фонду України, але вже 20 березня 1995 р. Постановою КМ України за № 192 ці права були відновлені.

Характеризуючи документальні джерела ДА МВС України, варто зауважити, що до недавнього часу в ньому зберігалися лише нормативні акти союзного відомства починаючи з 1934 р., а республіканського — з 1936. Від 1995 р., після надання архіву МВС України статусу державного, розпочався процес додаткового фондоутворення шляхом залучення до нього документів з архівних підрозділів управлінь МВС України у Вінницькій, Сумській, Чернігівській та Харківській областях. Таким чином, до ДА МВС України потрапили нормативні акти ОДПУ при РНК СРСР та ДПУ УСРР за 1932—1933 рр., а серед них і ті, що стосуються голодомору.

Документи ОДПУ зберігаються у фондї 45 ДА МВС України, а документи ДПУ УСРР — у фондї 46. Слідчі матеріали щодо громадян, які були засуджені, містяться у фондах 32, 42. Нормативні акти ОДПУ за 1932 р. є у двох справах (2а, 2б), за 1933 р. також у двох (1а, 2в). В архівному підрозділі ГУМВС України в Криму зберігається 14 справ з наказами ОДПУ, в УМВС України в Херсонській — 6, Одеській — 2, Дніпропетровській, Кіровоградській, Чернігівській областях — по одній справі. Нормативні акти ДПУ УСРР за 1932 р. зібрані у дві справи (1а, 4а), за 1933 р. — у чотири (4б, 4в, 4г, 4д). Окрім того, республіканські нормативні акти осіли також в архівних підрозділах УМВС України: в Херсонській — 2 справи, в Одеській, Кіровоградській, Чернігівській областях — по одній справі. Майже всі вони копії документів, аналогічні тим, що є в ДА МВС України.

Аналіз документів ДА МВС України з голодомору 1932—1933 рр. показує, що доречним є наступний умовний поділ їх за тематикою: забезпечення ОДПУ—ДПУ УСРР реалізації політики радянської влади щодо “соціалістичних перетворень” на селі й організаційно-структурна перебудова, кадрова політика міліції у зв’язку з цим і, власне, кримінальні справи та протоколи засідань Особливої наради та трійки. Огляд фондів ДА МВС України, на нашу думку, варто здійснювати разом з цитуванням вміщених у них документів, оскільки переважна більшість із них є унікальними і досі маловідомими не лише широкому загалу громадськості, а й багатьом дослідникам голодомору 1932—1933 рр.

Уже навесні 1932 р. посилена увага до економічної сфери й сільського господарства з боку репресивно-каральних органів радянської влади, зокрема ОДПУ, виявилась у введенні нових штатних одиниць у райвідділах ДПУ, які мали здійснювати свою роботу в певних галузях народного господарства. Відповідно до наказу ОДПУ від 2 квітня 1932 р. за № 290т, через “зростання промислових підприємств місцевого і союзного значення, розгортання мережі радгоспів і МТС” у всіх райвідділах були виділені звільнені уповноважені з економроботи райвідділів.

Законодавчі акти урядів СРСР та УСРР і відповідні нормативні акти, що зберігаються в ДА МВС України, дають змогу скласти уявлення стосовно того, яка велика увага приділялася у зв’язку з посиленням репресивного тиску на селі допоміжним підрозділам міліції (її “озброєному резерву”) з-поміж робіт-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

ників та селян. “Для наближення Товариства сприяння робітничо-селянській міліції до роботи міліції” РНК СРСР своєю постановою від 7 квітня 1932 р. за № 510/118/т дала доручення РНК союзних республік за місяць реорганізувати Товариство сприяння РСМ в Бригади сприяння при органах РСМ. Реорганізація “Осодмила” (російськомовна аббревіатура “Общество содействия милиции”. — *Н.П.; Т.В.*) загалом була викликана активізацією роботи осодмільців і «необхідністю перетворення членів “Осодмила” в діючі резервні кадри, які могли в будь-який момент прийти на допомогу органам робітничо-селянської міліції». Керівництво створеними підрозділами покладалося на Головну інспекцію ОДПУ міліції. Передбачалося за сприяння та допомоги партійних і радянських органів впродовж двох місяців здійснити перереєстрацію членів Товариства з метою звільнення його від т. зв. класово чужих, авантюристичних і злочинних елементів. Вводилося єдине посвідчення і нагрудний знак “бригадмільців”, як їх було офіційно названо. Наказом ОДПУ від 11 червня 1932 р. за № 554т було затверджено положення, відповідно до якого на “бригадмільця” покладалися наступні обов’язки: боротьба із злочинністю, охорона “революційного порядку”, забезпечення безпеки в суспільстві, боротьба з хуліганством і порушенням радянських законів, а також участь в охороні радгоспного й колгоспного майна. Членам бригад на час оперативної роботи видавали зброю. Вони зобов’язувались серед іншого “суворо виконувати розпорядження своїх керівників і оперативні завдання органів міліції”.

Допомогти тримати в полі зору всіх небезпечних осіб, які з погляду радянської влади становили загрозу для колгоспного будівництва, мали спеціальні реєстрації громадян, що вже відбули покарання за антидержавні злочини. Весною на виконання вимог наказу ОДПУ від 24 квітня 1932 р. за № 384т розпочалася термінова реєстрація “засуджених в табори, заслання, виселення (мінуси), які були звільнені з місць відбуття покарання”. Відомості про звільнення надходили до Обліково-статистичного відділу⁹⁰⁶ ОДПУ. На облік ставили бідняків, середняків, засуджених за антирадянську агітацію і участь у т. зв. контрреволюційних групах; осіб, які проходили в справах про економічну контрреволюцію (“шкідники”); осіб, засуджених за інші види спротиву радянській владі на строк до трьох років.

Наказом ОДПУ від 28 квітня 1932 р. за № 402т визначався порядок розгляду слідчих справ на “куркулів”, які втекли із спецпоселення. У місячний строк необхідно було оформляти справи на “куркулів”, яких заарештували на території краю, із якого вони втекли, та в двомісячний — якщо втікач був заарештований на території іншого краю. У тому випадку, коли спецпоселенець утік уперше і був спійманий на території спецкомендатури за місцем спецпоселення, його заарештовували на 30 діб. Наказом передбачалося також до 15 червня 1932 р. здійснити широкі заходи щодо чистки кадрового складу самої міліції й надалі “комплектувати міліцію за рахунок відкомандировування партійців і комсомольців, червоноармійців, які підлягали звільненню у довгострокову відпустку”. У подальшому планувалося проводити “регулярні політзаняття у всіх частинах і підрозділах робітничо-селянської міліції на основі програм і методичних вказівок ОДПУ”.

Продовжуючи роботу, розпочату навесні 1932 р., у справі ведення обліку певних категорій громадян, а серед них і тих, що у зв’язку із голодом намага-

лися нелегально перетнути кордон, або були виселені в адміністративному порядку із своїх домівок, 3 червня 1932 р. ДПУ УСРР у наказі за № 158т повідомив про результати перевірки вимог наказу ОДПУ за № 124 1932 р., що стосувався функціонування обліково-статистичних апаратів. Цей же документ констатував: “Облік перебіжчиків, порушників кордону, адміністративно виселених та засланих є тільки у Вінницькому обласному відділі і Донецькому оперсекторі”. Ставилось завдання терміново виправити ситуацію і організувати належну реєстрацію осіб в інших областях України. У червні 1932 р. почалася реорганізація ДПУ, наслідком якої стало розширення штатів відділків і створення нових відділів. Тоді ж було підвищено статус начальників управлінь РСМ.

Відповідно до постанови Президії ВУЦВК від 2 листопада 1932 р. щодо організації Донецької області, наказом ДПУ УСРР від 16 червня за № 224 цт Донецький оперсектор був реорганізований в обласний відділ ДПУ. На виконання наказу ОДПУ від 23 квітня 1932 р. за № 377т наказом ДПУ УСРР від 16 червня 1932 р. за № 181 Прикордонний відділ ОДПУ був перейменований на Транспортний відділ ДПУ УСРР. Наказом ДПУ УСРР від 17 червня 1932 р. за № 182 начальникам обласних управлінь РСМ були надані права заступників відповідних начальників обласних відділів ДПУ в міліції з наданням їм службово-правової категорії “К-1” (3 ромби). Наказом ДПУ УСРР від 17 червня 1932 р. за № 186цт Полтавський, Запорізький, Криворізький, Миколаївський, Луганський і Маріупольський міськвідділки ДПУ були реорганізовані у міськвідділи. Реорганізація здійснювалася одночасно з заміною керівників усіх підрозділів.

Законодавчо-нормативні акти, що зберігаються в ДА МВС України, допомагають скласти уявлення про діяльність правоохоронних органів у справі контролю за збереженням хліба у сільськогосподарських районах з метою подальшого його вивезення в адміністративні та промислові центри СРСР. Так, у червні 1932 р. була направлена вказівка начальникам обласних відділів ДПУ підвищити контроль за *“безперервним робочим постачанням, яке вважати у наявних напружених обставинах найважливішою роботою органів ДПУ”* (курсив наш. — Н.П.; Т.В.).

Намагання влади організувати належне постачання хлібом промислових центрів СРСР шляхом експропріації його у хліборобів стало приводом для появи наказу ОДПУ від 3 вересня 1932 р. за № 846т, який передавав зміст постанови РНК СРСР щодо виявлення та обліку ресурсів хліба та фуражу і зокрема зазначав: “РНК констатує, що в результаті чіткої і напруженої роботи органів ОДПУ за період з травня по серпень досягнута планова дисципліна і економія у втратах хліба... Органи ОДПУ—Комітет резервів у нових обставинах знову продемонстрували приклад самовідданої і ударної праці, зразково виконавши найважливіші господарсько-політичні завдання партії та уряду”. Окрім цього, підкреслювалось, що наслідком “зразкової роботи ОДПУ—Комітету резервів” стало *“своєчасне надання допомоги колгоспам насінням і харчами”* (курсив наш. — Н.П.; Т.В.). У цитованому документі відзначалася “ударна праця ДПУ України і Повноважних Представників ОДПУ в Центральній Чорноземній області, Нижегородському, Середньо-Волзькому і Н[ижньо]-Волзькому краях, Іванівській обл., Башкирії, Криму та відповідних

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

органах Транспортних відділів ОДПУ в організації безперервного постачання Москви, Ленінграда, Донбасу і Уралу...”.

Цей же наказ наголошував, що у зв'язку з необхідністю забезпечення економії хліба і в новому сільськогосподарському році рішенням уряду всі хлібофуражні фонди (резерви держави) залишені у віданні Комітету резервів до 1 липня 1933 р. Таким чином, на органи ОДПУ—Комітет резервів покладалася завдання великої політичної ваги: “...у новому господарському році шляхом напруженої боротьби з перевитратами, розбазарюванням та розкраданням хліба, завдяки контролю та економії і суворій плановості у використанні хліба — знову забезпечити безперервне постачання життєвих центрів Союзу”.

Читаючи рядки останнього документа, виникає питання, чому прогнозована “ударна” і “зразкова” праця ОДПУ і ДПУ України, зокрема і з “своєчасного надання допомоги колгоспам насінням і харчами”, не дала своїх позитивних наслідків в українському селі. Факти свідчать, що діяльність карально-репресивних органів концентрувалася тоді на боротьбі з голодуючими колгоспниками, а не на допомозі їм вижити.

Відомості про ганебне ставлення до зберігання зернофуражу в голодні зимові місяці 1932 р. знаходимо в окремих документах ДА МВС України. Зокрема, це наказ ДПУ УСРР від 29 січня 1933 р. за № 28 щодо дисциплінарного покарання працівників Інспекції резервів за відсутність нагляду за якістю “Госнепфондов” (російськомовна аббревіатура “Государственный неприкосновенный фонд”. — *Н.П.; Т.В.*) хліба. Документ констатує: “Робота щодо відкладання зернофуражу в основному завершена. Центральним і постійним завданням Інспекції резервів на місцях є якісне збереження фондів, призначених для довгострокового зберігання. Але на місцях Інспекції резервів мало приділяють уваги питанню якості. Із отриманого акта обстеження “Госнепфондов” зернофуражу, що зберігається в Межовій Дніпропетровської області, видно, що вологість окремих партій фондів зерна доходить до 28 % (замість 14 %). Температура нуль градусів вказує на те, що зерно з підвищеною вологістю замерзло і загине, якщо не будуть прийняті своєчасні дії. Відсутність уваги до забезпечення якісного зберігання фондів підтверджується рядом актів інших областей”. Старшому інспекторові Інспекції резервів було оголошено сувору догану з попередженням, а інспектора було заарештовано на 5 діб. Начальники обласних відділів були попереджені, що за халатне ставлення до нагляду за якістю “Госнепфондов” зернофуражу до винних будуть застосовуватись найсуворіші заходи дисциплінарного покарання, аж до передачі справи до суду Надзвичайної сесії.

“Шефство” карально-репресивних органів над роботою сільськогосподарських підприємств було продемонстровано в наказі ОДПУ від 3 лютого 1933 р. за № 0045, яким запроваджувалась практика звітів політвідділів МТС і радгоспів перед ОДПУ за виконання господарсько-політичних завдань. Тоді ж оголошувались завдання, покладені на заступників начальників Політвідділів МТС і радгоспів. Зокрема, зазначалося: “Безпосереднє чекістське втручання допомагає приводити радгоспи, МТС і колгоспи в такий організаційно-господарський стан, який забезпечить успішне виконання ними своїх господарсько-політичних завдань”.

Сфальсифіковані в надрах карально-репресивних органів міфічні “контрреволюційні заклоти” на селі та “ворожі” радянській владі організації (створені голодуючими, напівживими селянами. — *Н.П.; Т.В.*) стали штучним приводом для чергових заходів щодо боротьби з “ворогами радянської влади”, необхідність якої обґрунтовувалась у низці відомчих наказів ОДПУ та ДПУ УСРР. Так, наказ ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. за № 2цт інформував про наявність “організованого саботажу хлібозаготівель осіннього посіву; організоване масове викрадення в колгоспах і радгоспах; терор щодо найбільш стійких, витриманих комуністів і активістів села”. У цьому ж документі зазначалося, що ДПУ УСРР виявило контрреволюційну організацію: “У даному випадку ми зіткнулися з єдиним планом організації озброєного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення радянської влади і встановлення капіталістичної держави, так званої “Української незалежної республіки”. Звертаючи увагу на згадані вище обставини, окрім боротьби із “ворогами” радянської влади, у наказі ставились завдання “забезпечення весняного посіву і виконання вимог наказу ОДПУ № 0045 та наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. в частині організації роботи в районах”.

У фондах ДА МВС України зберігається кілька цікавих документів, які проливають світло на долю втікачів з радянського села під час голодомору, затриманих на кордоні СРСР з Польщею та Румунією. Наказ ДПУ УСРР від 15 січня 1933 р. за № 15 інформує про груповий прорив родини з семи осіб у бік Польщі. Такого роду накази, датовані пізнішим часом, зустрічаються часто, зокрема про групове порушення кордону по р. Дністер та спроби втечі до Польщі (накази від 7 червня 1933 р. за № 247т, від 19 червня 1933 р. за № 272т тощо), а також накази про дезертирство до Польщі самих прикордонників (наказ від 25 травня 1933 р. за № 231цт).

Не покладаючись на власні сили (незважаючи на допомогу начальників політвідділів МТС й радгоспів) в роботі серед сільськогосподарських колективів під час весняних робіт у голодному 1933 р., ДПУ України вжило додаткових заходів щодо зміцнення своїх позицій на селі. Відповідно до його наказу від 16 лютого 1933 р. за № 43 “для забезпечення весняного посіву в обласні відділи ДПУ” були відкомандировані випускники оперативних курсів ДПУ і середньої школи міліції. У тому ж місяці наказом ДПУ УСРР від 21 лютого 1933 р. за № 52 оголошувалась постанова Президії ВУЦВК, на підставі якої приступили до виконання своїх обов’язків заступники голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон та І.М.Леплевський, які одразу ж стали членами “трійки” при колегії ДПУ. Прихід нових керівників уже в березні обумовив майже повну заміну керівного складу ДПУ УСРР. Нові призначення здійснювалися і на рівні областей. За наказом від 3 березня 1933 р. за № 81 начальника СПВ (секретно-політичний відділ. — *Н.П.; Т.В.*) Вінницького обласного відділу ДПУ Г.П.Осиніна призначили на аналогічну посаду в Харківський обласний відділ ДПУ, а начальника СПВ Харківського обласного відділу ДПУ І.Я.Бабица на таку ж посаду у Вінницю.

Наказом ДПУ УСРР від 5 березня 1933 р. за № 90цт підтверджувалась дія в Україні вже згаданого вище наказу ОДПУ від 3 лютого 1933 р. за № 0045 щодо завдань, покладених на заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів, а також встановлювалась їх підлеглість (у документі “зв’язок”. — *Н.П.; Т.В.*) відповідним керівникам ДПУ УСРР.

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

У фондах ДА МВС України зберігається наказ ДПУ УСРР від 14 березня 1933 р. за № 100цт, підготовлений на виконання наказу ОДПУ за № 0094—1932 р. “з метою забезпечення систематичного керівництва, зв’язку і безпосереднього інструктажу знов утворених апаратів заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів”. Для належного виконання зазначеної роботи вводилось 9 нових штатних одиниць у центральний апарат ДПУ УСРР, Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, Вінницький, Донецький облвідділи ДПУ.

Циркуляр ОДПУ за № 42цт від 19 березня 1933 р. в черговий раз повертає нас до наказу ОДПУ за № 0045 від 3 лютого цього ж року й ретельно роз’яснює його практичне застосування. Зокрема, в ньому наголошувалося: “Основним завданням, визначеним наказом, є активна боротьба з контрреволюцією... Там, де завдання правильно зрозуміли, за короткий період зроблена велика робота, в результаті якої нанесений удар по контрреволюційному саботажу, шкідництву і розкраданню соціалістичної власності і наданню допомоги у ліквідації наслідків шкідництва... Необхідно вміло поєднувати рішучий удар по контрреволюції з одночасним і швидким виправленням наслідків саботажу і шкідництва... Якщо, наприклад, на полі здійснено шкідницький засів, розкрадання насіння тощо, необхідно терміново арештовувати призвідників, попередивши про відповідальність решту..., створювати благополучний політичний настрій серед колгоспників і трудящих одноосібників”.

Цей же документ приписував політпрацівникам: “Виявляти контрреволюційні елементи, які організовують саботаж посівної і шкідництво, негайно арештовувати їх і виявляти зв’язки з контрреволюційним підпіллям... Організувати охорону автотранспортного парку, пального, сільгоспінвентаря, кінного складу, використовуючи сили партійних організацій і колгоспного активу. Виявляти і заарештовувати організаторів саботажу посівної”. Але водночас зазначалося, що для “арешту заступники начальника політвідділу повинні мати дозвіл ОДПУ...”. (Наказ ОДПУ, який з’явився пізніше, засвідчив, що за таким дозволом мало хто звертався. — *Н.П.; Т.В.*) Далі у циркулярі ОДПУ за № 42цт наголошувалося: “Необхідно мобілізувати всю свою енергію, наполегливість і уміння для того, щоб зірвати усі спроби зірвати посівну”. Були вказані й недоліки в організації роботи заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів та їхні завдання у зв’язку з весняними роботами на селі.

Наведений вище відомчий циркуляр фактично давав старт черговому оберту репресій та свавілля на селі. Широке повноваження, надані політпрацівникам, — від “виявлення контрреволюціонерів і шкідників” аж до їх “арешту”, — створювали сприятливий ґрунт для виконавців лютого наказу ОДПУ, призвівши, зрештою, до надзвичайно жорстоких масових розправ із сільським населенням. Частими були й випадки застосування зброї, розстріли запідозрених у скоєнні “злочину” на місці. Таким чином до штучного голоду на селі додалися ще й часто-густо невмотивовані розправи над селянами.

Документи, які містяться у фондах ДА МВС України, свідчать, що навесні 1933 р. була проведена низка заходів щодо перевірки Відділу резервів ДПУ УСРР, у компетенції якого, як зазначалося вище, був контроль за “якісним збереженням зернофондів, напружена боротьба з перевитратами, розбаза-

рюванням та розкраданням хліба”. Наказом ДПУ УСРР від 9 травня 1933 р. за № 208 оголошувались результати перевірки роботи Чернігівської обласної Інспекції резервів ДПУ й, зокрема, зазначалося, що були встановлені випадки витрат хліба без дозволу Відділу резервів ДПУ УСРР, незаконне відпускання 300 т зернових відходів, використання на поточне постачання трьох заброньованих вагонів муки з Держфонду, що прибули із ст. Конотоп і Рубанка. Документ також зазначав, що наслідком згаданих порушень (станом на 20 квітня 1933 р.) стали перевитрати хліба з централізованих ресурсів загальною кількістю в 556 т.

Далі в наказі наводилися й інші факти перевірки, зокрема “необґрунтоване зростання апарату Інспекції резервів ДПУ з господарськими організаціями, відсутність відповідальності за довірену роботу по збереженню і економії державних хлібних запасів...”. Наслідком виявлених недоліків стало оголошення доган деяким працівникам. До суду були передані матеріали на старшого інспектора обласної Інспекції Чаусовського та начальника сектору розподілу “Заготзерно” Пуцейка, які були звинувачені в розкраданні хліба і “сокрытии наличия”.

Загострення ситуації на селі, спричинене голодомором і масовими репресивно-каральними заходами щодо селянства, призвело до появи наприкінці травня і в червні 1933 р. низки нормативних актів ОДПУ і ДПУ УСРР, які передбачали перебудову роботи радянських спецслужб “у нових умовах”. Перегини, від яких страждало виголодне українське село, загальний настрий уцілілих у вирі “соціалістичних перетворень” хліборобів примусили верхній ешелон радянсько-компартійного керівництва СРСР замислитись і тимчасово натиснути на гальма в справі масових репресій.

Після появи 16 вересня 1932 р. Інструкції щодо застосування постанови ЦК ВКП(б) від 7 серпня 1932 р.^{90в} та низки інших відомчих нормативних актів, згаданих вище, які надавали безмежні можливості в застосуванні репресій стосовно “соціально чужих, шкідницьких елементів”, накази та циркуляри ОДПУ та ДПУ УСРР травня—червня 1933 р. ознаменували своєрідний “відступ” на півкроку у натиску на українське село.

Уважне ознайомлення із документами радянських спецслужб весни — початку літа 1933 р. дає змогу помітити домінуючу в них тезу щодо згортання масових репресій, необхідності краще готувати ґрунт для них, “підкріплюючи широкими діями трудящих”. 23 травня 1933 р. з’явився наказ ДПУ УСРР за № 230 про перебудову роботи відповідно до нових обставин на селі, який вимагав від його працівників “терміново розгрузити (підрозділи ДПУ на місцях. — Н.П.; Т.В.) від дрібних, мало перспективних і втративших свою політичну гостроту справ для того, щоб забезпечити старанне, всебічне і вичерпне ведення серйозних справ”.

Аналогічний за змістом був і наказ ОДПУ від 9 червня 1933 р. за № 00207, який вартий особливої уваги дослідників голодомору. Цей документ був підготовлений до виконання Інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка серед іншого виправдовувала попередні репресії і, підводячи ґрунт для регламентуючої частини, констатувала, що діяльність “куркульства” ще в 1929 р. створила необхідність застосування радянською владою арештів і гострих репресій у вигляді масових виселень “куркулів і підкуркуль-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

ників” у північні й далекі краї. (“Подальший спротив куркульських елементів, шкідництво у колгоспах і радгоспах, викрите у 1932 р., вимагало подальшого посилення репресій проти куркульських елементів”.)

Підсумовуючи свою роботу у колгоспному секторі, автори документа підкреслювали, що останні три роки роботи на селі “були роками боротьби за ліквідацію куркульта і перемогу колгоспів... і привели до розгрому наших класових ворогів на селі, до остаточного зміцнення наших радянських соціалістичних позицій в селі”. Далі інструкція констатувала, що ситуація на селі докорінно змінилася, колгоспний рух перемиг і тому масові виселення, арешти і репресії стають явно “політично шкідливими і небезпечними” і “створюють пряму загрозу послаблення авторитету радянської влади у селі”. Відтак органи ОДПУ повинні рішуче викоринити “методи” масових репресій із своєї практики.

“Ліберальність” цитованого документа вичерпувалась наведеними вище тезами, позаяк далі застерігалось, що не варто сприймати згортання масових репресій на селі як ознаку послаблення “класової боротьби у країні і послаблення боротьби з контрреволюцією...”. Удари по “недобитому куркульта” відтепер планувалося наносити більш влучно, заздалегідь отримувати схвалення “трудящих мас”.

Не пройшло і тижня після появи попереднього наказу, як з’явився черговий наказ ДПУ УСРР від 15 червня 1933 р. за № 262цт, який інформував, “про зроблену роботу за останнє півріччя” і визначав завдання на найближчий час. Зокрема, документ констатував: “Був нанесений нищівний удар по контрреволюції в народному господарстві. У товаропровідній мережі проведена значна робота по боротьбі з спекуляцією, нанесений вагомий удар по порушниках радянської і колгоспної торгівлі”. Працівникам радянських спецслужб в черговий раз ставилось завдання щодо “забезпечення роботи по збиранню урожаю та проведенню хлібозаготівельної кампанії”.

Вартий уваги дослідників голодомору наказ ДПУ УСРР від 7 червня 1933 р. за № 308, який вказував на недостатнє харчове забезпечення працівників політвідділів, що вели боротьбу із “соціальне чужим елементом” на селі. І справді, хіба ж могли без належного пайка боротися із голодними селянами та правопорушеннями на селі політпрацівники МТС? Для “нейтралізації” кволої жінки, яка з колгоспного току для своєї попухлої від голоду дитини намагалась винести жменю зерна, потрібна була добра сила. Це вимагало калорійного харчування. Тому і звертав увагу на це наказ ДПУ УСРР, наголошуючи, що, незважаючи на телеграфне розпорядження від 7 лютого ц.р. за № 297341 і директиву від 25 березня ц.р. за № 301898 про безперебійне постачання продуктами харчування працівників політвідділів МТС, органи ДПУ отримують наступні скарги працівників політвідділів МТС: за пайком направляють в обласний відділ; відмовляють у видачі пайка; не виділяють необхідні за нормою жири, м’ясо. Вирішення цього питання контролював особисто заступник голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон, який наказував у декадний строк доповісти про ліквідацію недоліків у постачанні продуктами харчування політпрацівників.

Посилаючись на вимоги відповідної постанови РНК СРСР, яка встановлювала такі обмеження працівникам радянських і господарських організацій,

пов'язаних із забезпеченням і обслуговуванням сільськогосподарських робіт, наказом ДПУ УСРР від 16 червня 1933 р. за № 264т заборонялись до жовтня відпустки: працівникам міськвідділів, міськрайвідділків, райуповноваженим ДПУ, начальникам і всім працівникам міських районних управлінь міліції, заступникам начальників політвідділів МТС і радгоспів.

Не інакше як цинічним знуцанням, наругою над голодуючим населенням сільськогосподарських районів України сприймається деклароване в одному з документів, що зберігається в ДА МВС, бажання надати “допомогу підшефним колгоспам, МТС і одноосібному сектору” шляхом ... проведення спортивної естафети. Наказом ДПУ УСРР від 21 червня 1933 р. за № 282 визначався механізм організації та проведення Всеукраїнською радою “Динамо” естафети “Навкруги України”, яка тривала з 28 червня по 13 липня. Перед естафетою ставилося завдання: “перевірити підготовку і надати допомогу підшефним колгоспам, радгоспам, МТС і одноосібному сектору села у проведенні кампанії збирання урожаю на основі постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 24 та 27 травня ц.р. та червневого Пленуму ЦК КП(б) України...”, а також сприяти впровадженню фізкультури і спорту в маси на селі. Естафета проходила трьома маршрутами із загальним стартом 28 червня з Одеси і фінішем у Харкові: західний маршрут (2355 км) вздовж зовнішнього кордону, далі північний кордон України з РСФРР; східний (2024 км) вздовж узбережжя Чорного моря через Донбас; центральний водний маршрут (1685 км) по Дніпру і по Десні до Новгород-Сіверська, де з'єднався з західним маршрутом. “Естафета надасть допомогу соціалістичному сектору села і трудящим одноосібникам і буде сприяти подальшому організаційно-господарському укріпленню колгоспного строю”, — такі рядки читаємо в наказі в той час, коли села у визначеному “маршруті” вимирали від голоду.

Наказ ДПУ УСРР від 23 червня 1933 р. за № 277 інформував про стан слідчої роботи на місцях, а також оголошував положення про Відділ сільськогосподарських підприємств ДПУ УСРР, на який, oprіч іншого, покладався контроль за діяльністю сільськогосподарських підприємств.

Небезпідставним видається припущення, що масові репресії та позасудові розправи із селянами з боку заступників начальників політвідділів МТС і радгоспів, на яких були покладені відповідні повноваження у справі боротьби із “злочинцями” на селі, про що йшлося вище, стали приводом до появи циркуляру ОДПУ від 28 червня 1933 р. за № 86цт. Цей документ, в черговий раз підтверджуючи повноваження зазначених працівників, разом з тим, дещо обмежував їхні права при здійсненні арештів запідозрених у “шкідництві”. У документі наголошувалося: “Заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів мають права здійснювати арешти... При необхідності арешту вони повинні попередньо запросити санкцію оперсектору ОДПУ. Після отримання санкції арешт здійснюється обов'язково через відповідний райапарат ОДПУ... Начальник оперсектору керується наказом ОДПУ № 1/065. Заступники начальника політвідділу МТС і радгоспів мають право затримувати осіб, які мають злий умисел або злочин яких пов'язаний з підготовкою або здійсненням терористичних актів, підпалів, пошкодженням майна МТС, радгоспів, колгоспів з провокацією масових ексцесів, з розкраданням соціалістичної власності і бандитськими набігами, — тільки у наступних випадках: при виявленні злочинця

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

на місці злочину; якщо зволікання у затриманні злочинця може привести до ухилення його від арешту і утаєння слідів злочину; з метою попередження злочину, якщо зволікання із затриманням злочинців може привести до скоєння злочину. Заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів зобов'язані впродовж 48 годин після затримання повідомити до ОДПУ, який має право санкціонувати затримання, і який дає вказівку про порядок подальшого слідства... Заступники начальників політвідділів МТС і радгоспів мають право проводити слідство по справах, які виникли в процесі їх діяльності. Контроль за проведенням слідства здійснюється безпосередньо ОДПУ”.

Майже рік сплинув від часу сумнозвісної, вже згадуваної вище постанови ЦК ВКП(б) від 7 серпня 1932 р., відомої в народі під назвою “про 5 колосків”, коли в наказі ОДПУ від 9 липня 1933 р. за № 00237, який визначав завдання щодо впровадження у життя постанови ЦК ВКП(б) від 24 травня 1933 р. про “організацію збирання зернових хлібів та охорону нового урожаю від розкрадання...”, знову пропонувалося застосовувати “до усіх розкрадачів хліба” нового урожаю партійну постанову від 7 серпня 1932 р. Наказом ОДПУ визначались міри покарання: “арешт осіб, які були спіймані за вивозом хліба з поля цілими возами, снопами”. При цьому “колгоспники, які не були організаторами і розкрадання носило маловажливий характер, арешту не підлягали, а справи передавали на товариські колгоспні суди... Колгоспники і трудящі одноосібники, які не раз були викриті за неодноразове розкрадання хліба, теж підлягали арешту”. Для охорони врожаю із активістів і комсомольців встановлювались спеціальні пости й нічні чергування. При потребі використовувалась “міліцейська охорона, якій давалася вказівка не застосовувати зброю без крайньої необхідності”. Цим же наказом визначався строк розгляду слідчих справ про випадки розкрадання хліба — не більше двох тижнів. Потім справи передавались на розгляд судових трійок при ПП (повноважних представниках. — *Н.П.; Т.В.*) ОДПУ. Справи, за яких застосовувалася “вища міра соціального захисту”, не затверджувалися на колегії ОДПУ. Про хід роботи щодо боротьби з розкрадання хліба на адресу ОДПУ направлялись доповідні записки, починаючи з 15 липня, кожного першого і п'ятнадцятого числа.

У серпні 1933 р. відбулося часткове реформування структурних підрозділів ДПУ УСРР, які відповідали за роботу на селі. Наказом ДП УСРР від 20 серпня 1933 р. за № 396т “для уточнення структури і поліпшення керівництва радгоспами ДПУ УСРР, а також здійснення систематичного керівництва і контролю над діяльністю сільськогосподарських підприємств” Управління радгоспів ДПУ УСРР було реорганізоване з 20 серпня 1933 р. у відділ сільгоспідприємств у складі Управління справами.

У ДА МВС України, окрім наказів та циркулярів ОДПУ та ДПУ УСРР, про які йшлося, зберігаються документи про засудження громадян України в 1932—1933 рр. до різних термінів ув'язнення та застосування до деяких з них адміністративного виселення, які також є важливим джерелом при вивченні голодомору. Це, зокрема, документи фонду 42 — “Протоколи Особливої наради та трійки”^{90г} та фонду 32 — “Кримінальні справи судових та позасудових органів”, а також справи спецпоселенців, що зберігаються лише в архівних підрозділах УМВС областей.

Процес нагромадження документів у згаданих фондах тривав кілька десятиліть.

За 1932—1933 рр. у центральному апараті МВС України збереглися переважно справи, рішення з яких приймали Особливі наради та трійка при колегії ДПУ. Зустрічаються справи, які велись Надзвичайною сесією Верховного Суду та народними судами.

Великий інтерес для науковців становлять документи, що зберігаються у фонді 42. Це 164 справи з протоколами, що велися на засіданнях Особливої наради та судової трійки при колегії ДПУ УСРР. Вирок виносився там же. Особлива нарада приймала рішення про виселення засуджених або розміщення їх у концтаборі строком на три—п'ять років. Трійка затверджувала міру покарання — розстріл і тільки в деяких випадках її заміняли на 10-річне ув'язнення в концтаборі. Архівні документи надійшли на зберігання 25 травня 1965 р. із архіву КДБ при РМ УРСР, тому що «особи були засуджені за кримінальними статтями, які підлягали обліку в Міністерстві охорони громадського порядку (МОГП)». Документи Особливої наради при колегії ДПУ УСРР утворилися в процесі засідань з 28 січня 1930 р. до 7 липня 1934 р., документи судової трійки — з 10 жовтня 1932 р. до 28 травня 1935 р. До ДА МВС України надійшли також протоколи трійки при колегії ДПУ Київської обл. (10 томів за 1936 р.), які знаходяться в архівному підрозділі ГУМВС України в Київській області.

Протоколи судової трійки, які зберігаються у фонді 42, дають можливість скласти певне уявлення про темпи розгляду справ та осіб, засуджених за ті чи інші злочини до 10 років ув'язнення або смертної кари. Так, за протоколом засідання від 8 квітня 1933 р. (голова Карлсон, члени — Семенов і Друскис, прокурор Мальцев і секретар Шуб) було засуджено за канібалізм до 10 років ув'язнення 47 осіб. Вирок винесено за ст. 174-4 КК УСРР («розбій, коли він спричинив смерть». — *Н.П.; Т.В.*). На засіданні від 9 квітня того ж року (голова Балицький, члени — Карлсон і Леплевський, прокурор Железнодорожський, секретар Букшпан) розглядалося 86 справ на 130 осіб, із яких усі без винятку були засуджені до розстрілу. Їх теж звинувачували в канібалізмі за ст. 174-4 КК УСРР.

Переконуємося, що лише за два дні — 8 і 9 квітня 1933 р. — методом «групового» розгляду справ трійка до 10 років ув'язнення та розстрілу засудила 178 осіб.

Справи фонду 32 потрапили до архіву МВС після реорганізації МВС СРСР у 1954 р. та створення окремих відомств — МВС і МДБ. До сховищ колишнього НКВС документи надійшли в 1938 р. із судів на виконання рішення спільного наказу НКВС, Прокуратури, Нарком'юста СРСР від 5 серпня 1938 р. за № 28цт. Це були справи на осіб, яких впродовж 1919—1954 рр. звинувачували у контрреволюційних злочинах. Передача тривала близько трьох років, у результаті якої і був створений фонд.

Із 83 тис. справ, які були заведені під час голодомору 1932—1933 рр., дотепер залишилося близько 3 тис. Сьогодні у 32-му фонді ДА МВС України зберігається 2735 справ, серед яких є справи на громадян України, засуджених під час голоду 1932—1933 рр. Ці документи надійшли як через МВС, так і безпосередньо із управлінь МДБ в областях. Певна кількість таких справ міс-

2. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України

тяться в ГУМВС України в Криму, Київській обл., УМВС України в Дніпропетровській, Житомирській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій областях.

Слідчі справи на осіб, засуджених на три—п'ять років позбавлення волі, були знищені в 1956 р. за вказівкою Першого спецвідділу МВС СРСР від 17 вересня 1955 р. за № 40/11-70545. На всі справи, які знищувалися, готувалися т. зв. відбіркові списки, які мали вісім стовпчиків із відповідною інформацією: номер справи; прізвище, ім'я, по батькові засудженого; місце проживання; найменування органу, який проводив слідство і рік заведення справи; стаття КК, за якою звинувачувався засуджений; міра покарання.

Згідно з відбірковими списками, впродовж 1932—1933 рр. громадян засуджували за невиконання хлібозаготівель, крадіжку колгоспного хліба, несплату хліба за контрактацією, крадіжки, порушення воїнського уставу, воїнські злочини, дискредитацію органів влади, зловживання владою, перехід державного кордону в бік Польщі, втечу до Орловської губернії та інших районів за межами України, а також за хуліганство, валютні операції, зберігання валюти, скуповування краденого, бандитизм, втеча з місць поселення.

Завдяки інформації, що міститься в згаданих списках, сьогодні можна здійснити відповідні підрахунки і встановити кількість громадян, засуджених у 1932—1933 рр., а серед них і тих, які були пов'язані з голодом на селі.

У 32-му фонді є кримінальні справи на осіб, які були засуджені за канібалізм. справи заводилися як на конкретну особу, так і на групу осіб. За відбірковими списками встановлено, що протягом 1933 р. за канібалізм засуджено до трьох—п'яти років позбавлення волі з перебуванням в концентраційному таборі 1483 особи (за 994 справами), із них по: Київській області — 761 особа, Харківській — 280, Вінницькій — 228, Одеській — 102, Дніпропетровській — 48, Чернігівській — 22, Донецькій — 12, Кіровоградській і Житомирській — по 6 осіб, Сумській і Херсонській — по одній особі. Зустрічаються справи, які були закриті через смерть підслідного. справи громадян України, засуджених у 1932—1933 рр. до 10 років або до розстрілу за канібалізм, і сьогодні зберігаються в ДА МВС України.

У 1965 р. Експертна комісія Першого спецвідділу МОГП УРСР відповідно до “Переліку матеріалів діловодства, що утворюються в діяльності органів охорони громадського порядку і строків їх зберігання”, затвердженого наказом МОГП УРСР від 9 грудня 1964 р. за № 0355, відібрала для знищення справи засуджених за канібалізм до розстрілу. Ці унікальні документи вдалося врятувати лише завдяки тодішньому міністрові охорони громадського порядку УРСР І.Головченку, який після попереднього узгодження рішення з П.Шелестом, В.Щербицьким, Д.Коротченком, Дрозденком написав резолюцію: “Хранить вечно”.

Із 1022 кримінальних справ на осіб, засуджених за канібалізм (на 10 років або до смертної кари. — *Н.П.; Т.В.*), найбільше було в Київській обл. — 400 справ, що становить 39 % від загальної кількості, Харківській — 277 (27 %), в Одеській — 140 (14 %), Вінницькій — 106 (10 %), Дніпропетровській — 68 (7 %), Могилів-Подільському прикордонному загоні — 8, Чернігівській — 7, Сталінській — 5 і Полтавській — 1 справа.

Отже, завдяки відбірковим спискам та справам, врятованим від знищення, можна більш-менш достеменно встановити, що за канібалізм до різних термінів ув'язнення й смертної кари у 1932—1933 рр. було засуджено 2505 осіб.

Вибірковий аналіз справ з канібалізму, які зберігаються в ДА МВС України, дає змогу дійти певних узагальнень щодо специфіки їх ведення і складу засуджених, а також мотивів вчинення злочину. Справи мають вигляд примітивно складених паперів, які вражають відсутністю слідчих матеріалів і посилають на норми карного кодексу й коментарів до них. Справа, закінчена провадженням, підшивалася, але сторінки не завжди нумерувалися і документи не вносилися до внутрішнього опису. Матеріали не систематизувалися. Їхній обсяг не перевищував 10—30 аркушів. Більшість справ датована ранньою весною 1933 р. Термін розгляду тривав від одного до п'яти днів. Вирок виносився практично однаковий, хоча в деяких випадках розстріл замінювався 10 роками ув'язнення. Останнє траплялося зрідка і переважно тоді, коли цей страшний злочин вчиняла особа з метою прогородувати своїх малолітніх дітей.

Принагідно зауважимо, що стаття за канібалізм була відсутня у чинному тоді КК УСРР 1927 р., як, до речі, і у всіх пізніших кримінальних кодексах України і Російської Федерації.

Як впливає з кримінальних справ, звинувачених у канібалізмі засуджували за статтями КК Російської Федерації або України за №№ 174 п.4 56-17, 138 п. "А", "В", 7-174^{90д}. Засади кримінальної політики УСРР, опубліковані у вступній частині до чинного КК УСРР, створювали законодавче підґрунтя для такого застосування статей, зазначаючи, що "...якщо тієї чи іншої суспільно-небезпечної дії безпосередньо не передбачено в цьому Кодексі, то підстави і межі відповідальності за неї, а також заходи соціальної оборони визначаються за аналогією з тими статтями Кодексу, в яких передбачено злочини, найбільш подібні важливістю та характером" (ст. 4).

Зміст більшості справ практично однаковий. Його складають: анкета звинуваченого в канібалізмі, постанова про арешт, акт огляду місця вчинення злочину, протоколи допиту обвинуваченого та свідків, довідки з колгоспу або сільради про майновий стан (наявність хати, землі, худоби), належність до колгоспу та кількість вироблених трудоднів, звинувачувальний вирок, витяг з протоколу трійки і акт про виконання вищої міри покарання (або заміни цього вироку на 10 років ув'язнення). У деяких справах є навіть фотографії.

До речі, фотографії дають досить яскраве уявлення про стан людини, яка вчинила злочин канібалізму. В одній із справ зберігаються дві фотографії. На першій зображена молода людина з просвітленим обличчям. На голові — кубанка, вірогідно, з червоною стрічкою, яка стерта на папері тими, хто вів слідство. Напевно, таким чином нищилися сліди приналежності підсудного до радянських воєнізованих формувань. Друга фотографія зроблена вже в тюрмі (фас і профіль). Тут бачимо вже зовсім іншу людину: очі пусті, вираз обличчя приречених.

Із матеріалів справ впливає, що на такий злочин йшли люди, які мали на руках кількох неповнолітніх дітей і не могли залишити своє помешкання в пошуках харчів. Шлях до вчинення цього злочину майже у всіх випадках практично однаковий — спочатку важка голодна зима, протягом якої з'їдались

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

всі продуктові запаси, потім — коти, собаки. Далі їли вже дохлятину. З'ївши все, починали красти з льохів у сусідів. Вичерпавши всі можливості, совість і мозок людини починали поступово деградувати й, нарешті, народжувалась думка, а швидше не думка, а імпульс...

Так, в одній із справ зустрічаємо досить типову для того часу історію. У 38-річної жінки помер від голоду чоловік. Вона залишилась з трьома дітьми, з яких молодшому — 3 роки. Все вже було з'їдено. Тоді вона відрізала у свого померлого чоловіка спочатку одну руку, а потім і другу та засмажила їх дітям. Далі — ще гірше. Скориставшись відсутністю сусідки, яка пішла з старшим сином побиратися, залишивши вдома хвору молодшу дитину — чотирирічного хлопчика, жінка відкрила хату, вбила дитину і, засоливши частину м'яса, іншу смажила в печі якраз у той час, коли до хати увірвалась у пошуках свого сина сусідка. На її запитання: “Чи не бачили ви мого Васю?” — молодший у хаті хлопчик наївно відповів: “Він смажиться у печі”. Важко щось додати до цієї страшної оповіді...

Із джерелознавчої точки зору кримінальні справи — це унікальні документи не лише за змістом, а й за оформленням. Незважаючи на те, що на межі 20—30-х рр. уже набули чинності кримінальні та кримінально-процесуальні кодекси, нормативного затвердження порядку формування слідчих матеріалів не було. Аналіз джерел знайомить нас з порядком проведення судочинства діючої управлінської системи.

Дослідникам, які використовують документи як історичне джерело, необхідно враховувати їхні специфічні особливості, адже вони були складовою частиною тогочасного кримінально-процесуального діловодства. Робота з документальними джерелами вимагає ретельного текстового аналізу. Численні документи, що викладені російською мовою, мають викривлення у написанні прізвищ і географічних назв.

В цілому ж, без перебільшення можна твердити, що матеріали архівних фондів ДА МВС України (від нормативних актів і до протоколів засідань трійки та кримінальних справ доби голодомору в Україні) становлять історичне джерело великої соціально-політичної і наукової значущості. Це — документальні обвинувачення на адресу радянського тоталітарного режиму, які важко заперечити.

3. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору

В архівних фондах партійно-державних органів влади СРСР, які зберігаються в Росії, зосереджені сотні тисяч документів і матеріалів, що висвітлюють хід колективізації, політику розкуркулення, хлібозаготівлі, масові депортації, соціально-економічні, політичні та морально-психологічні чинники голоду в Україні, його демографічні наслідки. Колосальна архівно-джерельна база дає змогу з'ясувати географію голоду, його національну специфіку в окремих регіонах та соціально-професійних групах суспільства, виявити персональну причетність керівників партії і держави до творення політико-правового та економічного механізму масового народобивства.

БІЛОКІНЬ Сергій Іванович, ВЕСЕЛОВА Олександра Михайлівна, ВРОНСЬКА Тамара Василівна, ГАНЖА Оксана Іванівна, ГОЛОВКО Володимир Вікторович, ГРИНЕВИЧ Владислав Анатолійович, ГРИНЕВИЧ Людмила Володимирівна, ДАНИЛЕНКО Василь Михайлович, ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович, ДЗЮБА Іван Михайлович, ДОРОШКО Микола Савич, ЄВСЄЄВА Тетяна Михайлівна, ЄФІМЕНКО Геннадій Григорович, ЖУРБА Михайло Анатолійович, ІВАНОВ Олександр Федорович, ІВАНЬКОВ Ігор Олексійович, КУЗЬМЕНКО Михайло Миколайович, КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович, КРИВОНІС Віктор Мефодійович, ЛИТВИН Володимир Михайлович, МЕЙС Джеймс, МАРОЧКО Василь Іванович, МОВЧАН Ольга Миколаївна, ОСТАШКО Тетяна Сергіївна, ПИРИГ Руслан Якович, ПЛАТОНОВА Надія Василівна, ПРИСТАЙКО Володимир Ілліч, СИСИН Френк, СМОЛІЙ Валерій Андрійович, ЮРКОВА Оксана Віталіївна

ГОЛОД 1932—1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: причини та наслідки

Київ, видавництво "Наукова думка"

Редактори:

*А.Я. Бельдй, В.Т. Береговий, Ю.І. Бойко,
Д.В. Грузін, Н.С. Колосок, Л.В. Туник*

Художнє оформлення та комп'ютерна графіка

Ю.Ф. Назаренка та Б.Ю. Назаренка

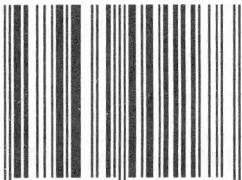
Художній редактор Р.І. Калиш

Технічний редактор Т.М. Шендерович

Комп'ютерна верстка Т.О. Ценцеус

Коректор Л.Г. Бузіашвілі

ISBN 966-00-0117-7

9 789660 001176 >

Підписано до друку 06.10.2003. Формат 70×108/16.

Папір офс. № 1. Гарн. Прагматика. Друк офсетний.

Фіз. друк. арк. 55,5 + 3,0 вкл. = 58,5. Ум. друк. арк. 81,9.

Ум. фарбо-відб. 81,9. Обл.-вид. арк. 82,96.

Тираж 1000 прим. Зам. 3—259.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Наукова думка"

Р.с. № 05417561 від 16.03.95

01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Київське ВАТ "Книга". 04053 Київ 53, вул. Артема, 25